

STAVČNA TEMA IN SPOROČILNI NAMEN BESEDILA

Aleksandra Bizjak Končar

Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, ZRC SAZU, Ljubljana

UDK 81'42:929Toporišič J.

Prispevek sledi razumevanju pojma tema/izhodišče oz. jedro/rema v Toporišičevih slovnica (npr. 2000). Njegova zapletenost se izkaže takoj, ko ga uporabimo pri analizi različnih besedilnih vrst ali žanrov. Zato razpravni del prispevka obravnava Toporišičeve definicijske in razločevalne kriterije za določanje tem v besedilu. Na koncu z razčlenitvijo dveh izbranih besedilnih odlomkov, ki se uvrščata v žanr navodil, ponazorimo povezanost teme z žanrom.

tema, rema, slovnica, besedilne vrste

This paper explains the notion Theme or Rheme as it is conceptualised in the Slovene grammars by Toporišič (e.g. *Slovene Grammar*, 2000). The complexity of the concept of Theme is proven as soon as it is applied to the analysis of texts belonging to different genres. Thus the discussion section of the paper considers how Toporišič defined and identified Theme. Finally, we analyse two examples of the genre of instructions in order to show the relation between Theme and genre.

Theme, Rheme, grammar, genre

1 Uvod

Med prvimi zagovorniki sistematičnega raziskovanja besednega reda z vidika njegove funkcije v besedilu so bili jezikoslovci praške lingvistične šole. Mathesiusova (1939) osnovna ugotovitev je bila, da ima poved dvodelno strukturo, v kateri en del sporoča, o čem je poved (mednarodno uveljavljeno poimenovanje tema), in drugi, ki pove, kaj govorec pove o temi (mednarodno uveljavljeno poimenovanje rema). Ta pomembna ugotovitev, da je stavčna struktura (in ne samo daljše besedilo) odraz govorceve sporočevalne strategije pri strukturiranju govornega poteka, je vplivala na mnoge jezikoslovce. Med njimi tudi na Toporišiča, ki je na osnovi češke teorije členitve po aktualnosti v slovensko jezikoslovje uvedel pojme izhodišče, prehod in jedro.

Pričujoči prispevek sledi razumevanju in razlaganju pojma tema/izhodišče v Toporišičevih slovnicah (1976, 1984, 2000). Drugi razdelek predstavi Toporišičeve smernice za določanje tem oz. rem v slovenščini in opozori na terminološko neenotnost pri uporabi pojma tema v mednarodnem prostoru. Izbira in razvrstitev stavčnih tem v besedilu je v povezavi z besedilno komponento, ki organizira besedilo kot smiselno sporočilo, zato se v tretjem razdelku osredotočimo na prikaz nekaterih značilnih tematskih sledij v izbranih besedilnih odlomkih, s katerimi ponazorimo povezanost tematskih vzorcev z žanrskimi konvencijami.

2 Toporišičeve smernice za določanje tem oz. rem

V tem razdelku načrtamo nekaj osnovnih značilnosti Toporišičevega razumevanja pojmov izhodišče/tema in jedro/rema, pri tem pa se osredotočimo samo na tiste vidike, ki so pomembni za preučevanje razmerja med temami v besedilu v okviru različnih besedilnih vrst ali žanrov pisnega jezika.

V slovenskem prostoru ima vprašanje teme/izhodišča in reme/jedra dolgo zgodovino, kakor ugotavlja A. Vidovič Muha v prispevku *Breznikov jezikoslovni nazor v njegovi razpravi o besednem redu* (1993). Njena razprava jasno opredeli, da je Breznik v razpravi *Besedni red v govoru* (1982)¹ z obravnavo proste stave znotraj tematsko zaokrožene besedilne enote, t. i. govornega odstavka, izoblikoval teoretične nastavke, kakršne je šele četrto stoletje kasneje razvil praški strukturalizem s členitvijo po aktualnosti (prav tam: 505). Breznikova misel o prosti stavi kot temelju besedilnega reda pa dolgo ni dobila ustreznega teoretičnega nadaljevanja v slovenskih slovnica (glej prav tam).

Šele Toporišičeva razprava *Besedni red v slovenskem knjižnem jeziku* (1982),² ki je nastala na podlagi češke teorije členitve po aktualnosti (Vidovič Muha 1993: 503), ponovno aktualizira pomen proste stave z vpeljavo pojmov izhodišče, prehod in jedro.³

Slovenski jezikoslovci se po navadi pri opisu teme in reme sklicujejo na Toporišičevo zgodnjo razpravo o besednem redu (1982) in nadaljnje opise v slovnicah (npr. 1976, 1984, 2000). V teh delih je Toporišič stavčno temo opisal z naslednjimi izrazi:

Za stavčne člene v okviru obeh glavnih delov stavka (tj. izhodišča in jedra) lahko rečemo s Škrabcem, da pride prej na vrsto tisti, katerega pomenska vsebina nam je prej na misli. [...] prej imamo na misli znano kot neznan, med znanim pa tisto, kar je bolj znano (Toporišič 1982: 167).

Razen pri vprašalnih stavkih z vprašalnim zaimkom najprej povemo manj važni del sporočila (v mnogih primerih se navezuje na že povedano), nato pa važnejši (Toporišič 1976: 447–448).

Kadar govorimo mirno brez posebnega poudarjanja, si besede (v bistvu 4 glavni stavčni členi) v prostem stavku na splošno sledijo tako, da najprej pride na vrsto tisto, o čemer je v stavku govor, nato pa tisto, kar se o tem (novega) pove (Toporišič 1984: 532).

Tisti del stavka (oz. povedi), ki je bolj znan, oz. ki podaja to, o čemer se zatem kaj pove, imenujemo izhodišče (ali tema), njegov osrednji del pa jedro (ali rema) (Toporišič 2000: 660).

Navedeni odlomki določajo temo kot »manj važni del sporočila«, »del stavka oz. povedi, ki je bolj znan«, »najprej pride na vrsto tisto, o čemer je v stavku govor« ali

¹ Prva objava v *Dom in Svet* 21, 1908; ponatis v Jože Toporišič, 1982: *Jezikoslovne razprave*.

² Prva objava v zborniku SSJLK, 1966; redna objava v *Slavistični reviji*, 1967; ponatis v *Novi slovenski skladnji*, 1982.

³ V nadaljevanju prehoda ne bomo obravnavali, ker ni dovolj enoznačno določen. Tudi Toporišič (1976: 532) pripominja: »Prehod je drugače najmanj važen in ga zaradi splošne razumljivosti lahko tudi opustimo.«

»ki podaja to, o čemer se zatem kaj pove«. Iz tega razberemo, da Toporišič sledi češki teoriji členitve po aktualnosti, ki temo povezuje z znano informacijo pri gradnji sporočila. Tema je torej izhodišče stavka, s katerim tvorec ustvari prostor za novo informacijo v poteku besedila. Pri tem razumevanju tema in rema nista povsem vezani na zaporedje stavčnih delov, ampak ju narekuje ritem besedila. To pomeni, da so stavčne izbire teme odvisne od številnih besedilnih oz. pragmatičnih dejavnikov, ki nadzorujejo poudarjanje različnih delov vsebine in se razlikujejo glede na doseženi pragmatični učinek.⁴ Razvrščanje izhodišča in jedra v stavku, upoštevajoč nevtralno stilno stavo in premik jedra na začetek povedi pri zaznamovanju stavi, Toporišič (1982: 163–164) ilustrira z uporabo Breznikovega zgleda Trdinove pravlјice *Rajska ptica*.

Za razločevanje teme od reme tudi Toporišič, kot že Breznik (1982), priporoča uporabo vprašalnice:⁵ »Ker imamo vprašalnice za vse stavčne člene, nam členitvenih jeder ni težko odkriti« (Toporišič 2000: 664). Tiste besede, ki so uporabljene v vprašanju, so tema, medtem ko so besede, ki niso zajete v vprašanju in so tako nosilke nove informacije, rema. Metoda vprašalnice za odkrivanje jedra je bila uporabljena tudi v drugih raziskavah, ki se naslanjajo na češko teorijo členitve po aktualnosti (glej Sgall 1974; Hajičová 1984).

Vsakdo, ki se ukvarja z analizo teme oz. reme v avtentičnih besedilih, kaj hitro ugotovi, da ločevanje med temo in remo kljub uporabi vprašalnice ni enostavno in povzroča težave pri empirično usmerjenih raziskavah (Shall 2006 v: Zuljan Kumar 2009: 190). Glavna težava je, da praški pristop, ki mu Toporišič sledi v osnovnih nastavkih, temelji na povezovanju znane informacije z informacijo, ki jo tvorec sporočila izbere za izhodišče. Tak pristop k definiranju teme je v tuji literaturi poimenovan združevalni pristop (Fries 1981) in se pri analizi besedil z vidika razmerja med stavčnimi temami in besedilnim žanrom izkaže kot zelo zahteven. Treba je namreč prepoznati znano informacijo pri hkratnem upoštevanju poteka besedila in konteksta. Taka določitev je pogosto subjektivna in neprimerna tako za daljše besediloslovne analize kot tudi za analize, ki so usmerjene kvantitativno.

Za besedilno analizo bolj uporaben (čeprav imata oba pristopa svoje slabe in dobre strani) je ločevalni pristop (Fries 1981), ki ga je iz Mathesiusovih nastavkov izpeljal Halliday in vgradil v ogrodje sistemsko-funkcijske stavčne analize (Halliday 1967: 200, 205; 1984: 38–64). Odločil se je, da tema zavzema posebno mesto v zaporedju znotraj stavčne povedi. Vezana je na izhodiščni, to je začetni del povedi.

Če torej za besedilno analizo izberemo funkcijsko razumevanje teme kot izhodišča stavčne povedi, je razlikovanje med Toporišičevim združevalnim pristopom in funkcijskim ločevalnim pristopom najenostavneje ponazoriti z razčlenbo znane povedi iz Trdinove pravlјice *Rajska ptica* (primer 1):

Primer 1:

Velika družba prijateljev in znancev ga je spremila.

⁴ Obravnava teme z vidika pomenskega merila pomembnosti ni predmet tega prispevka.

⁵ O uporabi vprašalnice za ugotavljanje jedrne besede pri Brezniku glej A. Vidovič Muha 1993: 504.

Po Toporišču in t. i. združevalnem pristopu je podčrtano rema in hkrati neznana informacija; poved je v slovenščini stilno zaznamovana, ker je jedro na začetku povedi. Po Hallidayu in t. i. ločevalnem pristopu je podčrtano tema; poved je v slovenščini stilno zaznamovana, ker je na začetku zaznamovana tema.

Z vidika funkcijskega razumevanja teme je v povedi stilno zaznamovani besedni red izražen z zaznamovano temo (po Toporišču pa z jedrom na začetku stavčne povedi). Izpeljava teme v anglosaškem funkcijskem jezikoslovju se namreč ne opira na ritem diskurza, ampak na skladijske kriterije, in temo določa kot enoto, ki zavzema posebno mesto v zaporedju znotraj stavčne povedi. To pomeni, da tema ni znana informacija pri gradnji besedila, ampak je začetni del stavka, ki ga tvorec sporočila izbere za izhodišče. Tema je ogrodje za interpretacijo in odraz govorceve sporočevalne strategije pri poteku govora. V Hallidayevem funkcijskem jezikoslovju je torej tema na stavčni ravnini vedno začetni del stavčne povedi, ki ga tvorec izbere za gradnjo sporočilnega pomena.

Tako skladijsko razumevanje teme je lažje obvladljivo, saj zagotavlja bolj enovita načela pri določanju teme v besedilih, posebej ko z razčlenbo stavčne teme ugotavljamo besedilne pomene in strukture. Ker je sistemski pristop k temi pripet na slovnico strukturo stavka, in ne na ritem diskurza, bo v tretjem razdelku uporabljen kot ogrodje za raziskavo razmerja med temo in žanrom.

S tem smo na kratko pregledali za namen prispevka pomembna vozlišča Toporišičeve misli o temi kot pomenski in skladijski kategoriji. Po vsem tem ni mogoče mimo ugotovitve, da je za preučevanje teme v besedilih treba osnovne teoretične nastavke dopolniti, predvsem pa se odločiti, ali se nasloniti na združevalni pristop, s katerim Toporišč nadaljuje tradicijo praške šole, ali raje uporabiti ločevalni pristop, ki se opira na skladijske kriterije in je bolj primeren za besediloslovne in kvantitativne raziskave.

3 Tema in žanr: dva besedilna primera

Kakor smo ugotavljali na začetku drugega razdelka, ima opisovanje teme v slovenskem prostoru dolgo zgodovino, vendar je ta vezana predvsem na teoretične opise, medtem ko so empirične raziskave redkejšje in zamejene na govorna besedila (npr. Zuljan Kumar 2009; Kranjc 1999, 2006), umetnostna besedila (Pogorelec 2011) in vprašanja subjektivne členitve po aktualnosti (Jug Kranjec 1981). V nadaljevanju se zato osredotočimo na pisni jezik in z razčlenbo dveh kratkih slovenskih besedil opozorimo, da stavčna analiza teme pripomore k boljšemu razumevanju žanrskih konvencij, ki so bistvene za tvorjenje besedil.

Prispevek se naslanja na funkcijski teoretični okvir določanja stavčne teme kot skladijske kategorije (imenovan tudi ločevalni pristop), zato bomo na kratko predstavili funkcijsko razumevanje razmerja med temo in žanrom. Izbira in razvrstitev stavčnih tem v besedilu je v sistemsko-funcijski teoriji v povezavi z besedilno komponento, ki organizira besedilo kot smiselno sporočilo. Zato je prepoznavanje

tematskih vzorcev v besedilih različnih žanrov pomemben vidik preučevanja zgradbe besedil.

Z analizo različnih konfiguracij teme in reme lahko opazujemo, da je podobna propozicijska vsebina pogosto jezikoslovno izražena z različnimi besednimi in oblikoskladenskimi izbirami. Te izbire so odvisne od številnih jezikovnih dejavnikov, ki nadzorujejo poudarjanje različnih delov vsebine in se razlikujejo glede na doseženi sporočilni učinek. Opazovali bomo tematske izbire na stavčni ravnini in skušali ugotoviti, ali imajo besedila, ki pripadajo določenemu žanru, razpoznaven tematski vzorec. Funkcijsko razumevanje jezika namreč predvideva, da sporočilni namen vpliva na tematske izbire. Zato je pomembno, da ugotovimo, katere teme so značilne za določen žanr, saj imajo pri ustvarjanju novih besedil na nas vpliv tudi podobna že nastala besedila (Ghadessy 1995: 143).

V skladu z naravnostjo prispevka, ki ugotavlja, kako tematske izbire prispevajo k prepoznavanju žanrov, smo za analizo izbrali dve enostavnejši obliki navodil, to je kuharski recept in izletniški vodnik. Obe besedili bralca usmerjata. Navodilo kuharskega recepta ponazarja strategijo zaporednih dejanj z usmeritvijo na različne predmete ali prostore. Poglejmo si kuharski recept za pripravo enolončnice, ki je bil objavljen na spletni strani Moj recept.

Besedilo 1:

- (1) Enolončnica z lečo in jabolki
- (2) Skuhajte lečo, da se zmehča.
- (3) Oprano meso narežite na kockice.
- (4) Operite
- (5) in narežite korenko zelenjavo (korenček, zelena, peteršiljev koren itd.),
- (6) posolite,
- (7) popoprajte,
- (8) dodajte majaron
- (9) in kuhajte 15–20 minut.
- (10) Medtem olupite jabolka
- (11) in jih narežite na rezinice, na katere takoj pokapajte limonin sok, da ne potemni.
- (12) Zalijte z decilitrom vode.
- (13) V pripravljeno juho primešajte odcejeno lečo in jabolka
- (14) ter začinite.

V 1. besedilu prevladuje izbor tem, ki označujejo procese (stavki 2, 4, 6, 7, 8, 9, 12 in 14; v besedilu so teme podčrtane). V 3. in 11. stavku so omenjene sestavine (*meso*, *jabolka*). Nov korak v postopku pa signalizirata 10. stavek s prislovnim določilom časa (*medtem*) in 13. stavek s prislovnim določilom kraja (*v pripravljeno juho*). Vsi ostali koraki v postopku so označeni s temami, ki označujejo dejanje (*skuhajte*, *operite*, *narežite*, *posolite*, *popoprajte*, *dodajte*, *kuhajte*, *zalijte*, *začinite*). Struktura besedila je izražena z zaporedjem velelnih oblik, ki po korakih vodijo do priprave jedi. Rezultat pa je jed, omenjena v naslovu (stavek 1).

Drugo besedilo, izbrano za analizo, je iz izletniškega vodnika Irene Cerar Drašler *Pravljične poti Slovenije* (2004: 42). Po Martinu in Rosu (2008: 217) se turistični

vodnik prav tako uvršča med žanre, ki opišejo postopek. Poglejmo, katere tematske izbire so značilne za izletniški vodnik.

Besedilo 2:

- (1) Botanični vrt v Ljubljani
- (2) V botanični vrt lahko vstopimo skozi dva vhoda, oba z Ižanske ceste.
- (3) Skozi severnega vstopimo naravnost v najstarejši del, arboretum.
- (4) V bližini prenovljene stare upravne zgradbe raste Marmontova lipa, ki je zaradi mogočne krošnje ne moremo spregledati.
- (5) Če izberemo južni vhod, vstopimo pri manjšem ribniku in skalnjaku, do lipe pa se moramo sprehoditi v levi kot vrta.
- (6) Botanični vrt je preprečen z urejenimi peščenimi stezicami, ki nas križem kražem vodijo med zanimivostmi.

Najznačilnejša poteza 2. besedila je, da je strukturirano na osi prostorski: botanični vrt. To se odraža z ubeseditvijo tudi na ravni tematskih izbir. Prevladujejo prostorska določila (stavki 2, 3, 4, 6). Omenjeni pa so tudi udeleženci (stavek 5). S pojmovnega vidika prevladujejo teme, ki se nanašajo na prostor in imajo v besedilu odločilno zgradbeno vlogo. Tako nizanje prostorskih tem bralcu besedila omogoča, da se premika po besedilu in gradi vsebinsko predstavo s pomočjo strategije prostorskega sledja.

Z dvema kratkima besedilnima odlomkoma, ki se z žanrskega vidika uvrščata med navodila, smo ponazorili, da lahko z opazovanjem stavčnih tem, ki v besedilih gradijo različna tematska sledja, ustrezneje pojasnimo povezavo besedila z žanrom, ki mu pripada.

4 Sklep

V prispevku smo predstavili nekatere smernice Toporišičeve misli o temi kot pomenski in skladijski kategoriji ter pokazali, da je za preučevanje teme v besedilih treba osnovne teoretične nastavke dopolniti, predvsem pa se odločiti, ali se naslonimo na združevalni pristop, s katerim Toporišič nadaljuje tradicijo praške šole, ali raje uporabimo funkcijski ločevalni pristop, ki se opira na skladijske kriterije in temo določa z zamejitvijo na začetni del stavčne povedi. Za razčlenitev dveh besedilnih odlomkov z vidika tematskih sledij smo izbrali funkcijsko opredelitev teme, ki je ustrežnejša za raziskave razmerij med skladijskimi uresničitvami in besedilnimi parametri, kot so npr. žanrske konvencije.

Literatura o pojmu tema je obsežna in merila za določanje teme so še vedno neenotna. Kljub temu lahko trdimo, da bi bilo naše razumevanje besedilne organizacije mnogo slabše brez pojma teme. Zavedati pa se moramo, da tematska analiza sama zase ne prinaša vseh odgovorov, povezanih z vprašanjem besedilnih pomenov. Tematska organizacija besedila je samo ena komponenta pri obravnavi jezikovnih izbir, ki so bistvene za organizacijo, interpretacijo in tvorjenje besedil.

Literatura

- BREZNIK, Anton, 1982: Besedni red v govoru. Anton Breznik: *Jezikoslovne razprave*. Ljubljana: Slovenska matica. 233–245.
- FRIES, Peter H., 1981: On the status of Theme: Arguments from discourse. *Forum Linguisticum* 6/1. 1–38.
- GHADESSY, Mohsen, 1995: Thematic development and its relationship to register and genres. Mohsen Ghadessy (ur.): *Thematic Development in English Texts*. New York: Cassel. 129–146.
- HAIČOVÁ, Eva, 1984: Topic and Focus. Peter Sgall (ur.): *Contributions to Functional Syntax, Semantics and Language Comprehension* 16 (Linguistic and Literary Studies in Eastern Europe). Philadelphia: J. Benjamins. 189–202.
- HALLIDAY, Michael A. K., 1967: Notes on transitivity and theme in English: Part 2. *Journal of Linguistics* 3/2. 199–244.
- HALLIDAY, Michael A. K., 1985: *An Introduction to Functional Grammar*. London: Edward Arnold.
- JUG KRANJEC, Hermina, 1981: O pomenski in stilni vlogi besednega reda pri oblikovanju sporočilne perspektive povedi. *Jezik in slovstvo* 42/2–3. 37–42.
- KRANJC, Simona, 1999: *Razvoj govora predšolskih otrok*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- KRANJC, Simona, 2006: *Poglavja iz skladnje otroškega govora*. Mengeš: Izolit.
- MARTIN, James Robert, ROSE, David, 2008: *Genre Relations: Mapping Culture*. London: Equinox Publishing.
- MATHESIUS, Vilém, 1939: O takzvaném aktuálním členění větném. *Slovo a Slovestnost* 5. 171–174.
- POGORELEC, Breda, 2011: Jezikovnostilistične raziskave proze Ivana Cankarja. Mojca Smolej (ur.): *Stilistika slovenskega knjižnega jezika*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. 81–255.
- SGALL, Peter, 1974: Focus and Contextual Boundness. Östen Dahl (ur.): *Topic and Comment, Contextual Boundness and Focus* (Papiere Zur Textlinguistik 6). Hamburg: Buske. 25–51.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1976, ²1984, ⁴2000: *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1982: *Nova slovenska skladnja*. Ljubljana: DZS. 161–181.
- TOPORIŠIČ, Jože, ²1984: *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.
- VIDOVIČ MUHA, Ada, 1993: Breznikov jezikoslovni nazor v njegovi razpravi o besednem redu. *Slavistična revija* 41/4. 497–507.
- ZULJAN KUMAR, Danila, 2009: Členitev po aktualnosti v narečnem besedilu. Vera Smole (ur.). *Slovenska narečja med sistemom in rabo*. *Obdobja* 26. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 187–201.